

РОЗДІЛ 4.

СУЧАСНЕ ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ В ЄВРОПІ ЯК ОДИН ІЗ СПОСОБІВ ФОРМУВАННЯ СВІДОМОГО ГРОМАДЯНИНА

4.1. Сучасне розуміння поняття правового виховання

Проблематика правового виховання набуває пріоритетного значення в сучасних умовах, коли відбуваються відчутні зміни у всіх сферах (політика, економіка, культура, ідеологія) та на всіх рівнях (національний, регіональний, всесвітній) соціального буття. Складні, часом суперечливі процеси розширення та поглиблення регламентації суспільних відносин, універсалізації та децентралізації правового регулювання потребують належного відображення у свідомості суб'єктів права, які не завжди встигають своєчасно реагувати на зміни правової реальності. І мова йде не лише про осмислення нової правової інформації, набагато складнішим є процес сприйняття новітніх цінностей, пристосування до змін світоглядного характеру.

В даному розділі розглядається сучасне поняття правового виховання, враховуючи особливості впливу на суб'єкти історичних та соціальних чинників, визначаються основні цілі правового виховання, реалізація яких є запорукою формування свідомого громадянина сьогодення. Також аналізуються основні компоненти, що відповідним чином позначаються на моделі сучасного правового виховання в Європі і виділяються його характерні особливості.

Проблема правового виховання отримала серйозну теоретичну розробку у вітчизняній юридичній науці з середини ХХ ст., тому основні праці по правовому вихованню припадають саме на радянський період.

Відсутність єдиного розуміння правового виховання в науці робить це питання достатньо складним для дослідження, що пояснюється його особливими юридичними і психологічними властивостями. Так, правове виховання розглядається як «певний й систематичний вплив на свідомість, психологію осіб, які виховуються (індивідів і суспільних груп), всього укладу життя і ідеологічних чинників ...» [1, с. 135]; організований, систематичний, цілеспрямований вплив на особистість та суспільство, що формує правосвідомість, правові установки, навички і звички активної правомірної поведінки;

цілеспрямований, систематичний вплив на особистість для формування правової свідомості.

Традиційним в юридичній науці є підхід до розгляду правового виховання в його широкому і вузькому сенсі. На думку А.В. Міцкевича, в широкому сенсі правове виховання включає дію усіх чинників життя на формування якостей особи, а у вузькому – є цілеспрямованою дією суспільства на свідомість людей, їх устої, образ дії [2, с. 81]. А.Д. Бойков визначав правове виховання в широкому сенсі як всеосяжний процес дії на свідомість виховуваних об'єктивних умов життя (найближчого побутового оточення, учбового або трудового колективу, особистого правового досвіду і так далі), у вузькому сенсі – як вид організованої і цілеспрямованої дії на свідомість осіб, що виховуються [3, с. 24].

Отже, сутність правового виховання у вузькому розумінні полягає у процесі систематичного цілеспрямованого впливу на розвиток особистості з метою підготовки її до виробничої, суспільної та культурної діяльності; у широкому – виховання передбачає, окрім цього, вплив на індивіда всієї сукупності факторів та умов існування (об'єктивних і суб'єктивних).

Значна кількість науковців звертає увагу на ціннісну складову правового виховання. «Сутність правового виховання, – зазначає В.Д. Бабкін, – полягає не тільки в засвоєнні громадянами правових знань, але й в тому, щоб сформувати в них ціннісні орієнтації на правомірну поведінку» [4, с. 4-5]. На думку О.Ф. Скакун, сутністю правового виховання є формування правової настанови на узгодження прагнень і сподівань особи з інтересами і сподіваннями суспільства, тобто процес вироблення непохитних правових ідей і принципів у правосвідомості осіб, яких виховують, формування правової культури [5, с. 480]. М.І. Матузов та О.В. Малько визначають сутність правового виховання як «цілеспрямовану діяльність держави, громадських організацій, окремих громадян щодо передачі юридичного досвіду; систематичний вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування певних позитивних уявлень, поглядів, ціннісних орієнтацій, установок, що забезпечують дотримання, виконання і використання юридичних норм» [6, с. 623].

Виходячи із вищезазначеного, можна зробити висновок, що сутність правового виховання полягає в тому, щоб, шляхом залучення більшої кількості осіб до державно-правової сфери життя суспільства, збільшити рівень обізнаності в праві та законодавстві особи, в результаті чого вона зможе виокремити для себе раніше невідомі їй мотиви протиправної поведінки, як своєї, так і інших людей, а також сформувати навички правомірної поведінки на основі усвідомлення цінності права.

Існує також багато думок стосовно визначення безпосередньо самого поняття правового виховання. Зокрема, В.О. Костюк вважає, що це «цілеспрямована, послідовна, систематична діяльність держави і її органів, а також громадських об'єднань і організацій із формування певної системи правових знань, вмінь і навичок, правового мислення, правових почуттів – почуття права, законності, почуття поваги до права і закону, почуття поваги до тих соціальних цінностей, які регулюються і охороняються законом» [7, с. 97]. На думку В.В. Альхименко і А.Б. Козловського, правове виховання – це «система заходів впливу, спрямованих на вироблення високого рівня правосвідомості і правової культури. Правове виховання – складова частина ідеологічної, політико-правової роботи, ефективний засіб формування особистості, яка відповідає високим критеріям життя та яка здатна активно брати участь у вирішенні складних завдань на сучасному етапі розвитку суспільства» [8, с. 6]. За словами Н.П. Волкової, правове виховання – це виховна діяльність сім'ї, школи, правоохоронних органів, спрямована на формування правової свідомості та правомірної поведінки дітей [9, с. 117]. «Правове виховання – це діяльність, спрямована на підвищення рівня правосвідомості і правової культури за допомогою правових засобів впливу», – вважає О.П. Масюкевич [10, с. 266].

Штангрет М.Й. переконаний, що правове виховання – це процес, який у різні періоди історії має свою специфіку, оскільки пов'язаний з культурою суспільства як матеріальною, так і духовною. Воно зорієнтоване, насамперед, на оволодіння особистістю необхідним рівнем правових знань, навичок і вмінь, усвідомленням правової системи держави, на формування стійких правових ідеалів, переконань, цінностей. Правове виховання є одним із шляхів активної соціалізації особи, причому такої, що вимагає на даний час суспільство [11, с. 10].

С.А. Жинкін та Г.А. Головченко звертають увагу на те, що правове виховання є цілеспрямованою діяльністю по трансляції (передачі) правової культури, досвіду, ідеалів та механізмів розв'язання конфліктів в суспільстві від одного покоління до іншого [12, с. 49], підкреслюючи, таким чином, культурно-історичний аспект правового виховання.

На думку О.Ф. Скакун, правове виховання – це цілеспрямований постійний вплив на людину з метою формування в неї правової культури й активної правомірної поведінки. Основна мета правового виховання – дати людині необхідні в житті юридичні знання й навчити її поважати закони й підзаконні акти та дотримуватися їх, тобто сформувати достатньо високий рівень правової культури, здатний значно зменшити кількість правопорушень. Кожна людина, знаючи свої права й обов'язки, може грамотно захищати себе від незаконних дій із боку юридичних органів, що застосовують право [5, с. 479-480]. Інше тлумачення поняття правового виховання дають автори підручника з теорії держави та права В.М. Суботін, О.В. Філонов, Л.М. Князькова, І.Я. Тодоров: «Правове виховання – це цілеспрямована, послідовна, систематична діяльність держави та її органів, а також громадських об'єднань та організацій із формування певної системи правових знань, умінь і навичок, правового мислення, правових почуттів: почуття права, законності, почуття поваги до права й закону, почуття поваги до соціальних цінностей, які регулюються й охороняються правом і законодавством» [13, с. 249].

Проаналізувавши думки вчених можна зробити висновок, що при визначенні правового виховання вони по-різному розставляють акценти, що свідчить про складність об'єкта дослідження. Разом з тим, всі існуючі поняття правового виховання зводяться до двох основних трактувань: 1) правове виховання розуміється як цілеспрямований *вплив* на свідомість особистості, соціальних груп і всього суспільства з метою перетворення правових ідей і вимог в особисті переконання й правомірну поведінку громадян, формування їхньої правової культури; 2) правове виховання – це цілеспрямована систематична *діяльність* держави, її органів та офіційних осіб, громадських об'єднань і трудових колективів по формуванню та підвищенню правової свідомості та правової культури.

На нашу думку, правове виховання все ж таки слід розглядати як вплив на свідомість виховуваних з метою формування належного рівня правової вихованості цих осіб, який і породжує відповідну діяльність суб'єктів правового виховання. Такий підхід більш повно відображає сутність правового виховання і враховує той факт, що правосвідомість формується не лише внаслідок цілеспрямованої діяльності певних суб'єктів.

По-перше, слід звернути увагу на безпосередній зв'язок правового виховання з іншими видами виховання, у першу чергу – з моральним вихованням, значна частина якого здійснюється несвідомо, шляхом особистого прикладу батьків, внаслідок копіювання їх поведінки дітьми.

По-друге, правове виховання пов'язане з культурою народу, яка зв'язує воедино минуле, сьогодення і майбутнє і багато у чому обумовлює зміст, форми і методи формування правосвідомості.

По-третє, правове виховання – це довготривалий процес впливу на свідомість виховуваних, який здійснюється протягом усього їхнього життя. Оскільки вважається, що формування свідомості особи у цілому відбувається до 20-25 років, то якщо вона до досягнення цього віку не одержала належного виховання, зокрема правового, то у неї сформується інфантильне чи нігілістичне ставлення до права, що часто призводить до девіантної поведінки, порушення правових норм. У цьому випадку доцільно буде говорити не про формування правосвідомості, а про її корегування. Крім того, людина дуже часто може опинитись в новому для себе середовищі, що призводить до необхідності адаптації вже сформованої свідомості в правовому плані. Враховуючи це, а також швидкість змін, які відбуваються в суспільстві, можна стверджувати, що правове виховання охоплює два етапи життя людини: етап формування свідомості і етап життя вже відносно сформованої особистості.

Виходячи з вищезазначеного, пропонуємо наступне визначення правового виховання: «Правове виховання - це постійний історично і соціально обумовлений вплив на суб'єктів з метою як початкового формування правосвідомості, так і корегування вже сформованої свідомості, що забезпечує знання вимог права, їх позитивну оцінку і

перетворення пануючих у суспільстві правових ідей, принципів, цінностей в особисті переконання і мотиви правомірної поведінки».

Право являє собою багатогранне явище. Як відзначає відомий вчений-правознавець С.С. Алексєєв, воно виступає перед людьми в трьох образах: загальнообов'язкових норм, законів, діяльності судових й інших юридичних установ – юридичних реалій, з якими людина стикається в житті; особливого, складного соціального утворення – своєї підсистеми в суспільстві, що має свою природу й логіку, такої ж підсистеми, як держава, мистецтво, мораль; явища світоглядного порядку – одного з начал і проявів життя розумних істот, людей [14, с. 3]. При цьому обумовлюється, що кожний з цих «образів» виражає своєрідний «кут зору» розуміння права, певний щабель в осягненні його особливостей.

Представляється доцільним будувати систему правового виховання з огляду на всі ці «грані». При цьому необхідно брати до уваги, що правові вимоги не завжди впливають на свідомість і поведінку людини самим фактом свого існування. Завдання права – забезпечити певну поведінку людей, а його виховна роль здійснюється шляхом регулювання відносин. Поза правовідносинами й без процесу, що здійснює виховну діяльність, право не може здійснювати свою виховну функцію і тим самим впливати на свідомість і поведінку людей.

Однією з основних цілей процесу формування правової свідомості вважається виховання поваги до права, що передбачає не тільки знання, засвоєння в тому або іншому обсязі правових ідей, принципів і норм, але й особисте позитивне ставлення до них. Можна бути добре обізнаним із цими ідеями й принципами, але не розділяти їх, не вважати правильними, справедливими і такими, що відповідають інтересам даної особистості. Відомо, що правопорушники, особливо рецидивісти, добре поінформовані про чинне законодавство (зрозуміло, вони знають лише кримінальне законодавство, та й то, як правило, певну групу норм, що найбільш відповідає їх, так би мовити, «профілю»), що не перешкоджає їм, само по собі, здійснювати нові злочини. Разом з тим слід мати на увазі й те, що умовою ряду правопорушень, особливо скоєних підлітками, є саме незнання права, зокрема, тієї межі, що відділяє витівки, бешкетництво від проступку чи, навіть, злочину [15, с. 69].

Звісно ж, що повага до закону – це не тільки ставлення до закону у вузькому, спеціальному розумінні (як до нормативного акту вищого органу державної влади) і, або в його широкому сенсі (як до будь-якого нормативно-правового акту). Мається на увазі повага до всіх державно-правових явищ: до всіляких юридичних актів, органів держави, посадових осіб та їх діяльності по створенню, застосуванню, реалізації, охороні юридичних норм, до законності й правопорядку, суб'єктивних прав і обов'язків всіх інших учасників правового спілкування.

У повсякденній практиці правового виховання населення нерідко основна увага приділяється тому, щоб люди опанували тією чи іншою сумою юридичних знань. Це, звичайно, важливо, але варто мати на увазі, що знання тих або інших норм чи принципів ще не означає, що воно стає складовим елементом переконань людини. Знання, як вірно зазначає Ю.О. Агешин, необхідно відрізняти від переконань [16, с. 32].

Правові переконання громадян засновані на глибокому усвідомленні ними соціальної цінності правових норм. Переконання зачіпає почуття, викликає переживання, які сприяють більш міцній фіксації в людській свідомості основних ідей, принципів, конкретних приписів, сформованих у правових нормах. Таке усвідомлення дозволяє краще розуміти зміст вимог закону, більш об'єктивно оцінювати поведінку конкретних суб'єктів, вибирати з багатьох інших оптимальні й правомірні варіанти власної поведінки. На основі особистих правових переконань людина виробляє в собі здатність здійснювати моральний самоконтроль. Інакше кажучи, внутрішні правові переконання виступають як складова частина індивідуальної правосвідомості, на основі яких формується повага до права, до закону, глибше усвідомлюється соціальна, ідеологічна й політична цінність права, його основних принципів. При цьому «живильним середовищем» самих переконань є правовий і життєвий досвід громадян, соціально-правова практика і, великою мірою, правові знання [17, с. 33].

Виховний вплив полягає в тому, щоб суб'єкт соціального виховання виявляв інтерес до правових норм та інститутів, не залишаючись байдужим. Так, виховати правові почуття – це значить сформулювати їх таким чином, щоб суб'єкти суспільних відносин відгукувалися на юридичні події, висловлюючи до них своє ставлення, даючи їм відповідну оцінку.

Емоційними цілями правового виховання можна вважати формування почуттів справедливості, відповідальності й законності. Всі вказані цілі взаємопов'язані і взаємозалежні. Справді, навряд чи можна виробити почуття законності, якщо в людини не розвинене почуття справедливості.

Почуття справедливості – це не тільки здатність оцінити правильність, наприклад, законодавчого акту, а перш за все, уміння виробляти критерії правових оцінок. Почуття справедливості є ступінь відчуття особистістю справедливості права, виражене в її відношенні до прав і законних інтересів інших осіб, у відповідальності власної поведінки й у вимозі справедливо поводитися, зверненій до інших осіб.

Почуття відповідальності являє собою усвідомлене ставлення особистості до своїх прав і обов'язків, розуміння й оцінку своїх дій, їх правових наслідків. Воно передбачає безумовне виконання всіма суб'єктами правових відносин своїх обов'язків. На жаль, ще чимало випадків, які свідчать про слабкий розвиток такого правового почуття.

Однією важливою метою правового виховання є виховання почуття законності, тобто формування у членів суспільства свідомості того, що всі рішення повинні прийматися на основі закону, конкретніше, вибір варіанта правомірної поведінки, готовність слідувати правовим приписам у зазначеному напрямку. Почуття законності є внутрішня налаштованість особистості на вибір тільки законно-подібної поведінки, навіть якщо вона в якомусь сенсі й не влаштовує адресата, не відповідає його інтересам у цей момент (скажімо, за умови недосконалого припису). Можна внутрішньо не погоджуватись з якимось положенням закону, але при цьому виконувати його, вважаючи, що поки закон діє, його необхідно дотримуватися. Негативне ставлення до виконання закону не завжди є наслідком такого ж усвідомлення самого закону [18, с. 69]. Людина, що має розвинене почуття законності, незмінно протестує проти будь-якого відступу від юридичних норм і засуджує його. Дане почуття завжди спрямовано на те, щоб відновити принцип законності, якщо він порушений, домогтися залучення правопорушників до відповідальності.

Належне правове виховання громадян дає змогу сформувати емоційні цілі на найвищому рівні, що, в свою чергу, призводить до формування свідомої людини майбутнього.

4.2. Характеристика основних компонентів «європейськості», які впливають на модель сучасного правового виховання

Характерними рисами Заходу є: розподіл влади; відділення цінностей від інтересів; дія принципу громадянського договору, згідно якого ніхто не може змусити індивіда до тих чи інших суспільних зав'язків, які діють лише в тій мірі, в якій індивід їх добровільно прийняв як суб'єкт рівноправних відносин; домінування принципу автономності інтелектуальної діяльності; дія принципу рівноцінності світових культур, терпимості, вільних змагань [19, с. 51-67].

Специфіка правового виховання у правових системах країн Заходу обумовлюється тим, що народи проходили століттями через культуру римського права та середньовічного міста. Германо-романська система права розвивалась в умовах децентралізації суспільного управління, наявності демократичних традицій, домінування охоронюваного законом індивідуалізму. Такий акцент на особистість (громадянина) та її права в країнах Європи обумовлене притаманним їм ліберально-демократичним традиціям. Саме суспільство вільних, рівних в правах громадян чи громадянське суспільство може протистояти державі, захистивши себе таким чином від пригнічення з боку останнього.

Західна правова культура, яка ґрунтується на раціоналізмі, покладається на самодостатність правових норм і, як правило, абсолютизує їх. Тому на Заході право частіше всього диктує етику поведінки. Характерною особливістю західної правової ментальності є поважне ставлення до права, перш за всього, як до діючого закону, чому активно сприяла католицька релігійна традиція. Виходячи з західного праворозуміння, «закон є закон», що багато в чому обумовлено переваженням розуму (раціональності) над духовністю (моральністю). Західна людина навряд чи буде порівнювати закон та моральність чи замислюватись над тим, чи відповідає кожний конкретний закон традиції, тому що таке некритичне відношення до закону (якщо це закон, то він не може бути несправедливим) притаманне для цієї правової традиції і є ядром західноєвропейського правового менталітету.

Європа – поняття неоднорідне. Адже вона розділена на католиків і протестантів, мешканців півдня і півночі, аристократів і звичайних громадян, але вона все-таки зберегла своє обличчя – між її жителями є

певний зв'язок, так би мовити, сімейна подібність, що об'єднує їх в одне ціле, яке відбилося у ментальності та впливає на процес правового виховання. Найголовнішим тут є те, що Римська імперія залишила Європі повагу до правил і законів.

У Всесвітній декларації прав людини проголошено: права особистості мають пріоритет перед правами держави. За словами С.О. Верланова, це і є найбільш значущий компонент «європейськості» [20, с.11].

До найважливіших компонентів, що відповідним чином позначаються на моделі сучасного правового виховання в Європі, зокрема, належать:

1. Демократичний характер політичної системи.

Демократія – це здобуток передусім західноєвропейської цивілізації. Термін «демократія» має давньогрецьке походження і буквально означає «влада народу». Існують різні думки про те, хто вперше ввів у лексикон і вжив це слово. Одні автори вказують на Геродота, другі, спираючись на твори Аристотеля й інших мислителів давнини, вважають автором Протагора; треті переконані, що вперше вжив це поняття Фукидід. Швейцарський учений Альберт Дебруннер відносить час появи терміна «демократія» до другої половини V ст. до н.е. [21, с. 120].

Правове виховання в умовах сучасного західноєвропейського демократичного суспільства здійснюється відповідно до його принципів. Найзагальнішими принципами демократії, що відображають її істотні властивості-ознаки і впливають на процес правового виховання, виступають: визнання народного волевиявлення джерелом влади, підпорядкування більшості, свобода вибору, рівність прав і можливостей, соціальна відповідальність, соціальна справедливість і соціальне благополуччя [22, с.75-76]. Вони детермінують систему цінностей, що покладається в основу демократичної правосвідомості і правової культури, і в цілому спрямовують процес правового виховання в Європі.

2. Правова держава.

До головних ознак західноєвропейської моделі правової держави можна віднести:

– конституційне закріплення прав і свобод людини та забезпечення їх судового захисту;

– соціально-змістовні ознаки: панування у суспільному і державному житті законів, які виражають волю більшості або всього населення, забезпечуючи та гарантуючи непорушність прав меншості або окремого індивіда, втілюючи при цьому загальнолюдські цінності та ідеали; врегулювання відносин між особою і державою на основі загальнодозвільного принципу – особі дозволено все, що не заборонено законом; наявність взаємної відповідальності між особою і державою, яка включає можливість для громадянина не тільки оскаржити неправомірні дії державного органу або службовця, а й одержати відшкодування за зазнані збитки; притаманність усім громадянам високої правової культури, яка включає знання актуального чинного законодавства та вміння і навички його використання;

– формальні ознаки: реалізація принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову і наявність ефективного механізму їхньої взаємодії та взаємоконтролю; юридична захищеність особи, тобто наявність розвинених та ефективних процедурно-юридичних засобів (механізмів) для вільного здійснення, охорони та захисту основних прав людини; високозначуще становище у суспільному і державному житті судових органів як вирішальної, найбільш надійної юридичної гарантії прав людини; неухильне і повсюдне виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя, включаючи державні органи, громадські організації та громадян тощо [22, с.77-78]. Належне втілення всіх цих положень у життя можливе лише за наявності розгалуженої системи правового виховання населення.

3. Громадянське суспільство. Поняття «громадянське суспільство» характеризує якісний стан суспільства в цілому з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини як громадянина, виконання громадянами своїх політичних, громадянських обов'язків, усвідомлення себе як активних суб'єктів політичної діяльності, людей, відповідальних за наслідки своїх дій, майбутнє своєї країни і світової спільноти в цілому.

Правове виховання в умовах демократичного ладу Європи здійснюється під впливом інститутів громадянського суспільства. До них належать: добровільні громадські об'єднання (економічні, культурно-мистецькі, освітні, наукові, захисту прав громадян, благодійні та ін.); громадські рухи і політичні партії; незалежні засоби

масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формують і оприлюднюють громадську думку; громадська думка як соціальний інститут; вибори та референдуми як засіб громадського волевиявлення і захисту інтересів; залежні від громадськості елементи судової і правоохоронної систем (суди присяжних тощо); на Заході є тенденція зараховувати до інститутів громадянського суспільства також розподільчо-регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту [23, с. 68-69]. Інститути громадянського суспільства «тим чи іншим чином сприяють формуванню правосвідомості автономного індивіда як громадянина, його позитивного ставлення до права і правової дійсності, який здатний самостійно брати участь у суспільних справах і нести відповідальність за свої вчинки» [24, с. 7].

Міцність засад демократичної держави, її конституційного ладу, в значній мірі, залежить від ступеня розвитку громадянського суспільства, його здатності до самоорганізації, підготовки нових поколінь суспільно активних громадян.

4.3 Аналіз особливостей сучасного правового виховання в Європі

Аналіз наукової літератури свідчить, що для європейського простору правове виховання громадян є частиною громадянського виховання, якому приділяється центральне місце у внутрішній політиці цих країн. Адже при відсутності свідомих зобов'язань по відношенню до фундаментальних цінностей та принципів демократії з боку громадян, держава не може розраховувати на успіх у розвитку вільної демократичної держави.

Традиційно громадянськість розглядається як почуття і стан належності до країн, в якій народилася, виховується, живе людина. Вона включає також знання основних законів країни, розуміння їх ролі в розвитку суспільства й обов'язку їх дотримання. Виховання громадянськості означає прищеплювання людині із самого раннього віку інтересу до історії своєї країни, її життя, до її народу, воно спрямовано на усвідомлення людиною себе членом відповідного громадянського суспільства. Стрижнем громадянського виховання є патріотизм. Організація освоєння культури своєї країни в загальному контексті світової культури, розуміння й повага народних традицій і

звичаїв наповнюють конкретним патріотичним змістом виховання громадянськості в освітньому процесі. Таким чином, важливо відзначити, що виховання громадянськості безпосередньо пов'язано з формуванням національної політичної та правової культури [25, с. 375].

Важливим напрямом правового виховання у об'єднаній Європі є виховання загальноєвропейської громадянськості. Сучасні науковці Великої Британії (Леві, Сміт, Маккензі та ін.) стверджують, що громадськість базується на знанні принципів демократії, справедливості, рівності, громадянських прав, свобод та обов'язків, розумінні цілей, цінностей і стратегій основних політичних рухів на національному, європейському та світовому рівнях; уміннях критично і креативно осмислювати проблеми громадськості, брати конструктивну участь у діяльності громади, а також долучатись до процесу прийняття рішень на різних рівнях: місцевому, національному, загальноєвропейському; ставленні, що передбачає повагу до прав людини, цінування і розуміння відмінностей між ціннісними системами різних релігійних або етнічних груп [26, с. 10].

Якщо зближення правових систем європейських країн в цілому проходить порівняно успішно, то відносини між народами цих країн залишаються складними. Головними проблемами залишаються расизм та сепаратизм, які створюють великі перепони для інтеграційних процесів. Тому важливе значення в останній час набуває так зване «європейське виховання», яке повинно сприяти духовному зближенню європейських народів [27, с.71]. Ще у 1982 р. Рада Європи організувала й провела конференцію «Підготовка до життя», де було наголошено на тому, що майбутнє Європейського співтовариства залежить від здатності й готовності всіх членів прийняти, зберегти й підтримати загальнолюдські цінності, демократію й права людини. Європейська Рада ухвалила п'ятирічний проект щодо роботи з викладачами й фахівцями, який має назву «Виховання в дусі прав людини в школах Західної Європи». У 1985 р. створено «Європейський центр громадського виховання» (ECCE – European Centre for Community Education) з метою розвитку ідеї єдиної Європи як суспільної спільноти. Європейський центр підготував спільну програму «Додатковий сертифікат для професійної підготовки» (ACCESS — Европа; Additional Certificate Community Education). Попередню роботу в цьому напрямі

вели у вищій школі протягом багатьох років. Політики, державні діячі, вчені багатьох країн Європи давно дійшли висновку про те, що завершення створення внутрішнього європейського ринку виходить далеко за межі економічних проблем. Взаємодія економічної й соціальної політики становить основу для успішної діяльності європейськості в цілому. Спеціальні європейські та національні інститути, різноманітні освітні заклади взяли участь у розробці законодавчих постанов і практичних рішень щодо розвитку освітньої політики й налагодження міжнародних контактів між вищими школами різних країн. Протягом останніх десятиріч у вищих школах країн Європейського співтовариства почали створювати європейські кафедри, європейські центри, європейські курси, а також партнерські організації та бюро з організації співпраці та обміну викладачами й студентами. Інтернаціоналізація навчання знайшла своє відображення передусім у змісті професійної підготовки й дослідній роботі вищих навчальних закладів, де акцентовано увагу на «європейському параметрі» освіти відповідно до тих змін, які відбулися у країнах Східної Європи.

Аналіз свідчить, що в Європі з'явилися й одержали офіційну підтримку дві концепції європейської освіти, які паралельно розвивалися й розширювалися протягом останніх років. Це концепція ЄС й концепція Ради Європи. Головними принципами створення єдиного європейського освітнього простору в обох концепціях є:

- багатокультурна Європа – створення умов для вивчення іноземних мов, використання різноманітних національних особливостей освіти й професійної підготовки вчителів;

- мобільна Європа – підтримка обміну викладачами, учнями, студентами, адміністративними кадрами; прийняття процедури, яка дає можливість учителям тимчасово працювати у різних країнах ЄС;

- Європа професійної підготовки для всіх – однаковий доступ всіх до високоякісної освіти [28, с.124-125].

Одна з головних задач Ради Європи – «захищати права людини і фундаментальні громадянські і політичні свободи, виступати проти будь-яких видів соціальної і національної дискримінації, сприяти створенню в кожній країні такої системи виховання, яка мала би за мету формувати вільних і освічених громадян, які усвідомлюють свою особистість і громадянську відповідальність» [27, с.73]. Відтак, одним з пріоритетних

напрямоків в Європі стала освіта, яка спрямована на виховання саме демократичної громадянськості. На думку Девіда Керра, керівника одного із довгострокових проектів Національного фонду досліджень освіти (Великобританія), підвищений інтерес до громадянської освіти в Європі у сучасних умовах обумовлений такими різними факторами, як дефіцит демократії, падіння соціалістичних режимів, зростання екстремізму, протиріччя між мультикультурністю та безпечністю, економічний спад та наростаюча швидкість міграції людей, розширення Євросоюзу, а також революція засобів зв'язку та створення соціальних мереж [29, с. 13]. Карлхайнц Дьюер, в свою чергу, в якості причин активної популяризації та зростаючої популярності громадянської освіти виділяє процеси європеїзації та глобалізації, розчинення національних держав, перехід до інформаційного суспільства, швидкі технологічні (в тому числі медійні) і глибокі соціальні зміни, криза ринку праці, посилення політичних взаємозалежностей [30].

Громадянська освіта в більшості європейських країнах розглядається у тісному зв'язку з демократичними процесами. Виховання демократичній громадянськості (Education for democratic citizenship) – це різні форми навчання (проведення тренінгів, розповсюдження інформації, організація практичної діяльності), які мають за мету – сформуванню у населення лояльне ставлення до різноманітності ціннісних пріоритетів в суспільстві, соціальну відповідальність і активну громадянську позицію, розуміння своїх демократичних прав, вміння їх реалізовувати і захищати [31].

В якості відправного пункту для створення наукової думки про концепцію громадянського виховання в Європі можна вважати 1997 р., в якому Рада Європи започаткувала проект «Освіта, яка спрямована на виховання демократичної громадянськості». Англійський уряд створив консультативну групу з питань освіти в межах громадянськості, рекомендації якої спрямовані на інтеграцію громадянської освіти в систему середньої освіти в якості окремого предмета.

Про важливість вказаного напряму правового виховання свідчить той факт, що 2005 р. був оголошений роком громадянськості в освіті Європи. Цей рік запам'ятався створенням виробничих звітів, статей, книг, розробок по просуванню концепції даного підходу. С того часу на сторінці, яка присвячена проекту «Освіта, яка спрямована на виховання

демократичної громадянськості» на веб-сайті Ради Європи, можна прочитати наступний вираз: «Виховання демократичній громадянськості і правам людини (фран. EDC/HRE) є в сукупності практиками і освітніми заходами, які спрямовані на покращення підготовки молодих людей та дорослих для активної участі в демократичному житті і здійснення своїх прав і обов'язків в суспільстві» [32, с. 216].

Показником розуміння важливості проблеми є здійснення на початку XXI ст. Радою Європи широкомасштабної програми по навчанню демократичній громадянськості та правам людини (Education for Democratic Citizenship and Human Rights). Керівними органами Ради Європи приймається ряд документів, в числі яких найбільш значимі: Рекомендація по формуванню персональної відповідальності (№1401, 1999 р.), Рекомендації «Європа 2000 – молодіжна участь: роль молодих осіб як громадян» (№59, 1999 р.), Резолюція по освіті в школах для дорослих (№1193, 1999 р.), Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи по вихованню демократичній громадянськості (№12, 2002 р.), Декларації європейських міністрів освіти з інтелектуальної освіти в новому європейському контексті (2003 р.), Рекомендації з просування культури демократії та прав людини через освіту вчителів (№1849, 2008 р.) та ін. [33, с. 41].

Європейські мислителі і суспільні діячі розмежують поняття громадянськість, громадянство та освіта, яка спрямована на виховання демократичної громадянськості.

Громадянськість, спираючись на дослідження вченого Еврідіка, характеризується відносинами між державою і громадянином і найчастіше асоціюється з правами і обов'язками рівноправних громадян. Також громадянськість може розглядатися як демократичне, правове, політичне і/або соціальне явище. В деяких країнах Євросоюзу поняття «громадянськість» відносять до вільних, незалежних і відповідальних людей (Португалія, франкомовні спільноти Бельгії і Болгарії), в інших вона просто означає «національність» або «приналежність до держави» (Австрія, Польща і Словенія) [34, с. 55].

У 2000 р. Франсуа Одіжє визначив поняття освіти в дусі громадянськості, виділяючи в якості визначення ключові компетенції

для такої освіти в країнах європейської спільноти. Зокрема, Ф. Одіжє зазначив два типи класифікації навичок:

1. Перший тип складається з трьох груп компетенцій:

– когнітивні, тобто правові і політичні навички, що включають знання сучасного світу, компетенції в процесуальній сфері, знання принципів і цінностей прав людини і демократичної громадянськості;

– етичні навички, які пов'язані з набором цінностей, що визначають здатність особи до будівництва відносин з іншими. Ці навички мають сильний чуттєвий і емоційний вимір, вони спрямовані на формування відчуття приналежності до певної групи та на «стратегію самотності»;

– навички, які пов'язані з дією, або «соціальні навички»: вміння жити з іншими і співпрацювати, можливість вирішення конфліктів у відповідності з принципами демократичного закону, здатність приймати участь в публічних дебатах.

2. Другий тип виділяє чотири параметри громадянськості:

– політичний і правовий аспект, який відноситься до прав і обов'язків стосовно політичної системи і закону;

– соціальний аспект: ставлення до інших, розуміння відносин всередині суспільства;

– економічний аспект: знання про функціонування економічного та професійного світу;

– культурний параметр: колективні уявлення та загальні цінності [35, с. 43].

Проаналізувавши джерела з освіти в галузі демократичної громадянськості, А.Н. Ослер и Х. Старкі визначили шість контекстуальних факторів, які пояснюють зростаючий інтерес до галузі демократичної громадянськості: стійкість несправедливості і нерівності в суспільстві; феномен глобалізації і зростаючої міграції населення; турбота про тенденцію до роз'єднання та незацікавленості в громадянській справі; здача позицій в сфері молодіжної політики; підвищення антидемократичних, расистських чи насильницьких рухів; наслідки закінчення холодної війни та демократичних перетворень, зокрема в країнах Східної Європи [36, с. 440].

Як одна з основоположних цінностей навчання громадянськості європейськими авторами розглядається категорія прав людини [29, с. 6].

Так, у вимогах до програм громадянської освіти у Північній Ірландії мінімальний зміст концепту «права людини і соціальна відповідальність» описується наступним чином: «Учні повинні мати можливість для вивчення:

- причин важливості підтримання стандартів прав людини в сучасних демократичних суспільствах, включаючи задоволення базових потреб людей, захист окремих осіб та груп людей;
- основних прав людини, які закріплені у Всесвітній декларації прав людини, Європейській конвенції прав людини і основних свобод, Конвенції про права дитини ООН;
- приводів обмеження різноманітних прав людини в суспільстві (наприклад, свободи виразу думки, пересування, способів протесту та ін.);
- місцевих і глобальних прикладів серйозних порушень прав людини (наприклад, використання праці дітей, ситуацій, в яких дії держави були оскаржені чи змінені);
- принципів соціальної відповідальності і ролі індивідів, суспільства і уряду в їх просуванні.

Таке вивчення відкриває можливості для розуміння того, що існуючі загально визнані цінності відображаються в правах і як загальний контур міжнародних інструментів прав людини, і як відповідальність індивідів і груп в демократичному суспільстві [29, с. 96].

Таким чином, можна констатувати, що в країнах як Західної, так і Східної Європи правове виховання є невід'ємною частиною громадянського виховання, для розповсюдження і підтримання якого застосовується дуже багато зусиль. З формуванням саме демократичної громадянськості пов'язується подальший стійкий демократичний розвиток держави. Основний акцент країни Європи для формування високого рівня громадянськості роблять саме на громадянську освіту, яка міцно закріпилась в державних програмах початкової, середньої і вищої освіти, що в свою чергу постійно модернізується з урахуванням вимог сучасності [37, с.128].

На загальноєвропейському рівні прийнято низку документів, на які державам рекомендовано спиратися у процесі розробки національного законодавства та здійснення освітніх реформ. У 1985 р.

на рівні Євросоюзу була прийнята «Рекомендація R (85) 7 Комітету міністрів державам-членам про викладання та вивчення прав людини в школах». У 1993 р. під час Всесвітньої конференції з прав людини була прийнята Віденська декларація і Програма дій, у якій країни-учасники закликали усі держави і заклади включати питання прав людини, демократії та законності у навчальні програми всіх навчальних закладів. У 1999 р. Радою Європи була прийнята «Декларація і програма виховання громадян у дусі демократії, заснованого на усвідомленні ними своїх прав та обов'язків». Відповідно, воно має охоплювати усі вікові групи і усі суспільні верстви, розвиватися у сім'ї, у навчальних закладах, на робочому місці, у рамках професійних, політичних і неурядових організацій, у місцевих общинах, через ЗМІ. Більш того, Комітет міністрів Ради Європи закликає держави зробити виховання громадян у дусі демократії найважливішим компонентом усіх політичних програм і практичних дій, що стосується сфери освіти, професійної підготовки, культури і молоді. [54]

Наступними кроками, що засвідчили актуалізацію проблеми, стали: Резолюція «Європа 2000 – молодіжна участь: роль молодих людей як громадян» (1999 р.), Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи по вихованню демократичної громадянськості (2002 р.), «Декларація європейських міністрів освіти по інтелектуальній освіті у новому європейському контексті» (2003 р.) [38].

Значну увагу розробці концептуальних засад виховання європейської громадянськості приділяє Рада культурного співробітництва Ради Європи. Зокрема, цією інституцією був розроблений кодекс виховних цінностей, схвалений як керівництво до дії в умовах мультикультурного суспільства. Кодекс стосується таких аспектів громадянського виховання: ставлення людини до себе, стосунків з іншими людьми, ставлення до суспільства, до навколишнього середовища. Відповідно, людина повинна розвивати в собі почуття власної самоцінності, жити згідно з загальноприйнятими моральними цінностями, нести відповідальність за своє життя. Водночас особистість повинна поважати гідність усіх людей, вміти співпрацювати з іншими, допомагати людям у розумінні закону та його дії [39, с.114]. В інших документах, що стали наслідком тривалої роботи спеціалістів, поняття громадянськості розглянуто в політичному,

юридичному, соціальному та культурному аспектах і означає інтегрованість індивіда у структуру суспільства та прийняття ним норм закону. З позицій держави громадянськість передбачає прояв лояльності, слугування інтересам суспільства в цілому; з позицій індивіда – свободу, незалежність і політичний контроль над владними інститутами. [53]

На 104-й сесії Комітету міністрів Ради Європи, яка відбулася з нагоди 50-річчя організації, було прийнято Декларацію і програму виховання громадян у дусі демократії, заснованої на усвідомленні ними своїх прав та обов'язків. Указаний документ вказує, що таке виховання «є справою всього життя і становить процес, який передбачає безпосередню участь у ньому кожного і який розвивається в різних умовах: у родині, в навчальних закладах, на робочому місці, в межах професійних, політичних і неурядових організацій, в місцевих общинах, під час проведення різних культурних заходів, через засоби масової інформації». Виховання громадян у дусі демократії повинно стати «найважливішим компонентом усіх політичних програм і практичних дій стосовно сфери освіти, професійної підготовки, культури молоді» [25, с. 377].

Якщо говорити про європейські стандарти при здійсненні вторинного правового виховання, то можемо зазначити, що вони, як правило, розвивають і деталізують положення, які закріплені в стандартах ООН. Мова йде про Європейську конвенцію про захист прав людини і основних свобод та заснованих на її нормах рішеннях Європейського суду по правам людини в Страсбурзі. У Європейській конвенції закріплені основи правового положення особи, які застосовуються і для визначення основних прав і свобод осіб, які засуджені до позбавлення волі, в сфері кримінально-виправних правовідносин [40, с.270].

Процес перевиховання осіб, які засуджені до позбавлення волі, ґрунтується на трьох складових: освіта, професійна підготовка і трудова діяльність. Причому особлива увага приділяється саме освіті, тому що вона допомагає формувати певний багаж знань, який є необхідним для нормальної життєдіяльності особи при поверненні в суспільство. [52]

Так, відповідно до п. 28 Європейських пенітенціарних правил, кожна пенітенціарна установа повинна прагнути надавати всім

ув'язненим доступ до освітніх програм, які повинні бути максимально широкими і відповідати індивідуальним потребам ув'язнених, враховуючи при цьому їх бачення і бажання для подальшого життя. Метою реалізації вказаних програм є покращення перспектив ув'язнених на вдалу соціальну реабілітацію, підтримання сили духу і підвищення самоповаги. Першочергова увага при організації навчання приділяється ув'язненим, які не вміють читати, писати і рахувати, а також особам, у яких відсутня базова освіта чи професійна підготовка. Що стосується молодих ув'язнених, а також ув'язнених з особливими етичними чи культурними потребами, то цим категоріям також необхідно приділяти особливу увагу. Крім цього, для ув'язнених з певними проблемами, наприклад, з письмом чи читанням, повинна бути розроблена спеціальна програма навчання. Особливо підкреслюється, що по внутрішньому режиму статус освіти повинен бути не нижчий, ніж статус праці [41]. Адміністрація пенітенціарної установи повинна також забезпечити кожному ув'язненому вільний доступ до бібліотеки, яка має бути укомплектована літературою на тих мовах, якими володіють ув'язнені, юридичною літературою тощо. [51]

Отже ми бачимо, що процес навчання осіб, засуджених до позбавлення волі, носить обов'язковий і максимально індивідуалізований характер, що дає змогу врахувати особливості кожного ув'язненого, тим самим отримати кращий результат впливу на його свідомість.

Рада Європи підтримала ще 17 Рекомендацій «Про навчання в тюрмах». В даних рекомендаціях приділена увага цілям навчання, місці навчання в тюрмній системі, творчим, спортивним і культурним заходам, методам навчання дорослих і взаємозв'язки процесу навчання всередині тюрми і поза її стін [42, с.128]. При цьому, наскільки це можливо здійснити, освіта ув'язнених повинна проходити під патронажем зовнішніх навчальних закладів і бути інтегрованою після звільнення вони могли без проблем продовжити своє навчання і професійну підготовку.

З 1989 р. існує Європейська асоціація навчання ув'язнених, яка діє під егідою Ради Європи. Основними напрямками її діяльності є: розвиток освіти осіб, які знаходяться в місцях позбавлення волі, у відповідності з рекомендаціями Ради Європи; надання допомоги людям, які працюють

в сфері освіти ув'язнених; підтримка досліджень в зазначеній області та інше.

Особлива увага приділяється питанням перевиховання неповнолітніх. Так, у Європейських правилах відносно неповнолітніх правопорушників, які засуджені до покарання і заходів кримінально-правового характеру зазначається положення того, що пріоритетними повинні бути покарання і заходи, які можуть мати виховний вплив. Також, акцентується увага на застосуванні саме альтернативних покарань і заходів, які, в свою чергу, повинні виконуватись таким чином, щоб вони стали, по можливості, значимими для неповнолітніх і сприяли їхньому вихованню і розвитку соціальних навичок [43, с. 175].

Виховний вплив повинен бути організований таким чином, щоб він повністю сприяв розвитку особистості неповнолітніх, які повинні бути залучені у виховний процес. Виховна робота повинна бути спрямована на вирішення індивідуальних проблем неповнолітніх з урахуванням їхнього віку, статі, соціального походження і рівня загального і культурного розвитку, а також виду вчиненого злочину. Засоби виховного впливу повинні відповідати встановленим професійним вимогам, які розроблені на підставі досліджень і провідного практичного досвіду. П. 77 Європейських правил відносно неповнолітніх правопорушників, які засуджені до покарання і заходів кримінально-правового характеру зазначає, що вивчення прав і обов'язків громадянина є одним з основних пунктів навчання, особистого і соціального розвитку, професійного навчання, виправлення і підготовки до звільнення [43, с. 185-186].

Таким чином, європейські стандарти в сфері адаптаційного правового виховання спрямовані на максимально ефективну ресоціалізацію осіб, які вчинили протиправні діяння і понесли покарання, яка здійснюється за рахунок праці, професійної підготовки та освіти, де остання займає домінуюче місце, особливо якщо мова йде про неповнолітніх. Аналіз основних рекомендацій Ради Європи дає змогу визначити головні орієнтири такої комплексної роботи: обов'язковість освіти; індивідуалізація в процесі навчання; рівноправне навчання; орієнтація на всебічний розвиток особистості; пріоритетне формування життєво необхідних навичок; залучення суспільних інститутів.

Практика останніх десятиліть переконливо доводить, що у світі, який швидко змінюється, стратегічні привілеї будуть у тих суспільств, які зможуть ефективно накопичувати і продуктивно використовувати людський капітал, а також інноваційний потенціал розвитку, головним носієм якого є молодь. Молодь – одна з небагатьох позитивних сил у суспільстві, яка має необмежений потенціал щодо сприяння його розвитку та прогресу. Тому Європа приділяє дуже серйозну увагу молодіжній політиці, процесу формування їх активної громадянської позиції, яка впливає та формує відповідний рівень правової вихованості та правової культури молоді. [55]

Європейські країни порівняно пізно виділили молодіжну політику в специфічну сферу діяльності держави (в 1960-ті рр., після так званих молодіжних революцій в Західній Європі), але виконали в цьому напрямку велику роботу і отримали відчутні результати. Для того щоб приділити особливу увагу питанням молоді, країни – члени Європейського союзу і Ради Європи приймають активну участь в реалізації Європейського молодіжного пакту [44].

В процесі розробки і реалізації європейської молодіжної політики ЄС виконує функцію координатора політики як всередині Союзу, так і за його межами, забезпечує фінансову підтримку європейських програм і проектів для молодіжної сфери на підставі Відкритого методу координації [45, с. 6-12]. З моменту підписання «Білої книги по молоді» за підтримкою Європейського парламенту та інших установ були поступово визначені межі молодіжної політики, намічені шляхи більш раціонального використання молодіжного ресурсу, в тому числі і для вирішення проблем, з якими доводиться стикатися молоді в сучасному світі [46]. Був покладений початок розгляду участі молоді в суспільному житті як позитивний результат тісної співпраці європейських інститутів і молоді, яка приймає форму зобов'язань: 1) європейських інститутів і національних урядів щодо поліпшення можливостей для молодих людей; 2) молоді щодо активної участі в різноманітних сферах суспільного життя. [56]

Політика молодіжного розвитку була основною частиною місії Ради Європи з моменту її утворення, підходи до вирішення цих питань до цього часу були розроблені на гідному рівні, особливо з моменту створення Експертного комітету з питань молоді (CANJE, 1985) та

проведення першої європейської Конференції міністрів по справам молоді в 1985 р. [47, с. 12]. На сьогодні прагнення Ради Європи в цій сфері спрямовано на просування і підтримку розвитку високоякісних та ефективних програм молодіжної політики на місцевому, національному і загальноєвропейському рівнях. Цей розвиток збудований на базі загальних принципів, цінностей і підходів, в той же час приймаються до уваги складність політичних, економічних і соціальних ситуацій, історичний контекст та культурні традиції країн-учасників [48, с. 36].

При розробці та реалізації молодіжної політики враховуються принципи та положення загальноєвропейського законодавства, які містяться в офіційних документах Європейського парламенту і Ради Європи. Договір про заснування Європейського союзу багато в чому визначив головні пріоритети спільноти в сфері освіти, професійної підготовки і молодіжної політики. [58] Змістовну основу європейської молодіжної політики у сучасних умовах складають:

Біла книга «Нові стимули для молоді Європи», яка була прийнята Європейською комісією в листопаді 2001 р. і яка містить пріоритетні спрямування розвитку молодіжної політики в Європі на найближчу перспективу. Біла книга не є законодавчим документом, але розповсюджується серед інститутів Європейського союзу і приймається Європейською комісією. Книга містить пропозиції щодо розширення участі молоді в суспільному житті, підвищення рівня її інформованості та обізнаності у питаннях європейської інтеграції і розвитку Європейського Союзу, а також закликає молодих європейців к формувати більш активної громадянської позиції на підставі нових принципів співробітництва, які передбачають укріплення міжнародного співробітництва в межах ЄС і поглиблення молодіжної складової в інших напрямках політики. [58] Підготовка та публікація Білої книги були здійсненні у відповідності з Відкритим методом координації на основі широких публічних консультацій з головними учасниками політичного процесу, у тому числі і молодим населенням країн-членів ЄС;

Європейська угода у сфері молодіжної політики, прийнята Європейською Радою в березні 2005 р. Всі заходи і проекти, які реалізуються в межах даної міжнародної угоди, враховують європейські стратегії зайнятості і соціального включення і зорієнтовані на робочу

програму «Освіта і професійна підготовка-2010». Угода спрямована на підвищення якості навчання і професійної підготовки, поліпшення можливостей для мобільності, професійної зайнятості та соціальної участі молодих європейців [49].

Комюніке Європейської комісії до Ради, Європейському парламенту, Європейському комітету з економічної і соціальної політики та Комітету регіонів «Підтримка повноцінної участі молоді у сфері освіти, зайнятості в суспільному житті», яке прийняте у вересні 2007 р. і містить основні принципи та перспективи розвитку молодіжної політики ЄС, закликає до більш якісної підтримки і фінансуванню молоді, для того щоб покращити освіту, підвищити зайнятість, участь в соціальному житті, закріпити активну громадянську позицію. [57]

Інструментом здійснення європейської молодіжної політики є також програма «Молодь», яка враховує ключові пріоритети молодіжної політики в Європі [50, с.17-33].

Отже, враховуюче все вищезгадане, можна зробити висновок, що питання правового виховання в Європі займають достатньо вагоме місце, про що свідчить велика кількість документів і програм у цій сфері.

Характерними особливостями правового виховання в Європі, на нашу думку, можна виділити наступні положення:

1. Для європейського простору правове виховання громадян є частиною громадянського виховання, якому приділяється центральне місце у внутрішній політиці цих країн.

2. Пріоритетним напрямком в Європі стала освіта, яка спрямована на виховання саме демократичної громадянськості.

3. Оскільки суттєвими перепонами на шляху створення єдиної Європи залишаються расизм та сепаратизм, важливе значення набуває так зване «європейське виховання», яке повинно сприяти ментальному зближенню європейських народів.

4. Європейські стандарти в сфері адаптаційного правового виховання спрямовані на максимально ефективну ресоціалізацію осіб, які вчинили протиправні діяння і понесли покарання, яка здійснюється за рахунок праці, професійної підготовки та освіти, де остання займає домінуюче місце, особливо якщо мова йде про неповнолітніх.

Головними орієнтирами такої комплексної роботи є: обов'язковість освіти; індивідуалізація в процесі навчання; рівноправне навчання; орієнтація на всебічний розвиток особистості; пріоритетне формування життєво необхідних навичок; залучення суспільних інститутів.

5. Європа приділяє дуже серйозну увагу молодіжній політиці, процесу формування їх активної громадянської позиції, яка впливає та створює відповідний рівень правової вихованості та правової культури молоді, оскільки саме вона є найбільш перспективною силою у суспільстві, яка має необмежений потенціал сприяння його розвитку та прогресу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рябко И. Ф. Правосознание и правовое воспитание масс в советском обществе. Ростов на Дону, 1969. 191 с.
2. Мицкевич А. В. Правосознание и правовое воспитание трудящихся в развитии социалистическом обществе. Москва: Мысль, 1975. 171 с.
3. Бойков А. Д. Методологические и методические вопросы пропаганды права. *Вопросы теории и практики правового воспитания*: сб. науч. трудов. Москва, 1976. С. 23-39.
4. Бабкин В. Д. Правовое воспитание студентов. Киев: Вища школа, 1983. 53 с.
5. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Харків: Консум, 2006. 656 с.
6. Теория государства и права / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2001. 776 с.
7. Костюк В. О. Теорія права. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.
8. Альхименко В. В., Козловский А. Б. Правовое воспитание молодого поколения. Москва: Московский рабочий, 1985. 95 с.
9. Волкова Н. П. Педагогіка. Київ: Академія, 2001. 576 с.
10. Масюкевич О. П. Теория государства и права. Москва, 2003. 320 с.
11. Штангерт М. Й. Філософські проблеми правового виховання молоді на прикладі освіти МВС України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2007. 18 с.
12. Жинкин С. А., Головченко Г. А. Значение правового воспитания в закреплении социально-правовых ценностей в правосознании

- личности. *Теория и практика общественного развития*. 2016. № 1. С. 49-51.
13. Теорія держави і права / В. М. Субботін, О. В. Філонов, Л. М. Князькова, І. Я. Тодоров. Київ: Знання, 2005. 327 с.
 14. Алексеев С. С. Право: Азбука. Теория. Философия: опыт комплексного исследования. Москва: Статут, 1999. 709 с.
 15. Долгова А. И. Знать и исполнять закон. Москва: Юридическая литература, 1987. 222 с.
 16. Агешин Ю. А. Правовые знания и культура человека. Москва: Юридическая литература, 1973. 64 с.
 17. Головченко В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения. Киев: Наукова думка, 1985. 128 с.
 18. Долгова А. И., Миньковский Г. М. Правовое воспитание несовершеннолетних и молодежи. *Правовая культура и вопросы правового воспитания*: сб. науч. тр. / Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, Москва, 1974. С. 68-84.
 19. Панарин А. С. Политология. Западная и Восточная традиции. Москва: Университет, 2000. 320 с.
 20. Верланов С. О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження): [монографія] / С. О. Верланов. Львів : Край, 2009. 194 с. (Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. Серія 1. Дослідження та реферати ; вип. 19).
 21. Манешин В. С. Дисциплина и общество. Социально-философский аспект. Москва: Изд-во МГУ, 1984. 302 с.
 22. Требін М. П. Феномен правового виховання у західному освітньовиховному просторі. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. № 2 (21). С. 66-86.
 23. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Львів: Червона Калина, 2002. 272 с.
 24. Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2004. 15 с.

25. Швець Д. В. Європейський вектор правового виховання. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 листоп. 2016 р.). Харків, 2016. 373-378 с.
26. Key Competences for Lifelong Learning: European Reference Framework. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. 12 p.
27. Вульфсон Б. Л. Проблемы «европейского воспитания». *Педагогика*. 2000. № 2. С. 71-81.
28. Соннова М. Зарубіжний та вітчизняний досвід громадянського виховання. *Вісник Львівського університету. Сер. Педагогіка*. 2006. Вип. 21., ч. 1. С.123-130.
29. Kerr D., Keating A., Ireland E. Pupil Assessment in Citizenship Education: Purposes, Practices and Possibilities: Report of a CIDREE Collaborative Project. Slough: National Foundation for Educational Research, 2009. 104 p.
30. Duerr K. Concepts of Citizenship Education in Europe: Council of Europe and European Union. URL: http://www.unibielefeld.de/soz/ag/hedtke/pdf/Concepts-of-CE-in-Europe_Karlheinz-Duerr.pdf (date of treatment: 07.07.2018).
31. What is Education for Democratic Citizenship and Human Rights? URL: http://www.coe.int/t/dg4/education/edc/who/whatis_en.asp (date of treatment: 20.02.2019).
32. Feyfant A. L'éducation à la citoyenneté. Dossier d'actualité de la VST. 2010. Vol. 57. P. 212–227.
33. Беляев А. В. Социально-педагогические основы формирования гражданственности учащейся молодежи: дисс. д-ра пед. наук. Ставрополь, 1997. 324 с.
34. Eurydice K. L'éducation à la citoyenneté à l'école en Europe. Bruxelles, 2005. 90 p.
35. Audigier F. Concepts de base et compétences clés pour une éducation à la citoyenneté démocratique. Strasbourg: Conseil de l'Europe, Conseil de la coopération culturelle, 2000. 281 p.
36. Osler A., Starkey H. Education for democratic citizenship: A review of research, policy and practice. *Research Papers in Education*. 2006. Vol. 21, № 4. P. 433-466.

37. Малкова И. Ю., Фахретдинова А. П. Особенности гражданского образования в Европе. *Вестник Томского гос. пед. ун-та*. 2016. № 4. С. 126-128.
38. Топалова С., Українець О. Громадянин для демократичної держави: стратегія виховання. URL: <http://od.org.ua/uk/громадянин-для-демократического-госу/> (дата звернення: 18.07.2018).
39. Левченко Т. І. Європейська освіта: конвергенція та дивергенція Вінниця: Нова книга, 2007. 656 с.
40. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод: від 04 лист. 1950 р.; ратиф. Законом України № 475/97-ВР від 17 лип. 1997 р. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. Ст. 270.
41. Європейські пенітенціарні правила. (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць): Прийнято Комітетом Міністрів 11 січ. 2006 р. на 952-й зустрічі Заступників Міністрів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032 (дата звернення: 16.12.2017).
42. Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью / сост. Т. Н. Москалькова и др. Москва: СПАРК, 1998. 384 с.
43. Международные стандарты прав заключенных / сост. Е. Е. Захаров, В. А. Човган; ООО «Харьковская правозащитная группа». Харьков, 2015. 336 с.
44. European Commission (2005). Addressing the concerns of young people in Europe – implementing the European Youth Pact and promoting active citizenship. URL: <https://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0206:FIN:EN:PDF> (date of treatment: 28.05.2018).
45. Ларионова М. В. Открытый метод координации как рабочий метод управления интеграционными процессами в образовании. *Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика*. 2007. № 2 (10). С. 6–12.
46. White Paper of the European Commission. A new impetus for European youth. Brussels, 2001. 76 p.
47. Eberhard L. The Council of Europe and youth. Thirty years of experience. France: Council of Europe Publishing, 2002. 56 p.

48. Youth policy indicators: Report of experts' meetings. France: Directorate of Youth and Sport of the Council of Europe European Youth Centre, 2003. 40 p.
49. Activities of the European Union. Summaries of Legislation. URL: <http://europa.eu/scadplus/leg/en/cha/c11081.html> (date of treatment: 19.09.2017)
50. Перфильева О. В. Программа Европейского сообщества «Молодежь» как инструмент реализации политики социальной сплоченности регионов. *Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика*. 2007. № 5 (13). С. 17-33.
51. Нестеренко О. М. Актуальні проблеми та цілі правового виховання молоді. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 35, ч. 2, Т. 1. С. 53-55.
52. Нестеренко О. М. Аналіз підходів до розуміння поняття правового виховання в сучасній юридичній науці. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Вип. 2, Т. 1. С. 19-21.
53. Нестеренко О. М. Особливості правового виховання в Європі. *Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 28 груд. 2018 р.)*. Одеса: Гельветика, 2018. С. 14-17.
54. Нестеренко О.М. Правове виховання в сучасному суспільстві: теоретико-компаративістське дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2019. 20 с.
55. Олексенко Р. Экономико – правовой механизм реализации новой модели современной культурной политики Украины / Р. Олексенко, Л. Афанасьева // Международная научно-практическая заочная конференция «Актуальные проблемы экономики, менеджмента и маркетинга в современных условиях» 23 января 2019 г. -2019. - С.421-425.
56. Андрюкайтене Р. До формування світоглядних орієнтирів сучасної людини / Р. Андрюкайтене, Р. Олексенко // Всеукраїнська науковопрактична конференція з міжнародною участю до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького "Дискурс в умовах мінливості соціокультурного простору". – 2018.- С. 8-10.

57. Олексенко Р. Пошук себе в собі /Р. Олексенко// Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Формування освітнього простору в умовах інформаційного суспільства». - 2018. - С.190-191.
58. Олексенко Р. І. Правове і соціально-економічне підґрунтя ринкової економіки / Р. І. Олексенко // Гілея: науковий вісник. - 2014. - Вип. 80. - С. 266-270.
59. Олексенко Р. И. Мудрость со школьной скамьи / Р. И. Олексенко // Mokslas ir praktika: aktualijos ir perspektyvos Taptautinė mokslinė - praktinė konferencija, 2017. – С. 80.
60. Ортіна Г.В. Філософія антикризового розвитку реального сектору економіки за умов глобалізації / Г.В. Ортіна // Scientific Journal Virtus. – 2018. – 2 (23). – С.115-119.
61. Ортіна Г. В. Гендерні перетворення у політико-правовій системі країни / Г.В. Ортіна // Міжнародний круглий стіл «Гендерні перетворення в сучасному українському соціумі в контексті цивілізаційних трансформацій останніх десятиліть».– 2019.- С. 49-52.